

AFRIKAANSE SCHEPPINGSVERHALEN

Harrie Leyten

Inleiding

Overall in de wereld hebben mensen verhalen over de schepping van de wereld, van mens en dier, maar ook over het ontstaan van dingen die mensen niet begrijpen. In Afrika spelen scheppingsverhalen een grote rol in het geloof en het leven van iedere dag. Zij geven niet alleen antwoorden op fundamentele vragen over leven en dood, maar werden ingezet om jonge mensen in de gemeenschap morele waarden bij te brengen en hen op te voeden tot verantwoordelijke burgers. Tegelijkertijd versterkten deze verhalen bij de volwassenen die er steeds weer naar luisterden, de waarden die als het fundament voor de samenleving golden. Waarom kunnen vrouwen kinderen baren, maar mannen niet? Waarom kan een slang zijn vel afstoten en een nieuw vel aandoen, maar kan een mens dat niet? Waarom trekken zon en maan en sterren hun banen door het hemelruim zonder ooit tegen elkaar te botsen, terwijl mensen regelmatig met elkaar overhoop liggen? Scheppingsverhalen vertellen over de herkomst van een volk, over de gebeurtenissen die bij het ontstaan van een volk hebben plaats gevonden, maar ook waarom volken onderling verschillen in taal, in gewoontes, in opvattingen. Deze verhalen versterken de eigen identiteit van een volk in relatie tot omliggende culturen. In traditionele Afrikaanse culturen bestonden geen geschreven bronnen (en uiteraard geen radio en TV) zodat men afhankelijk bleef van de mondelinge overlevering ('oral tradition') voor het overdragen van historisch besef en van morele waarden van de ene generatie op de volgende. Beide begrippen kunnen in het oude Afrika een andere inhoud hebben, dan Europeanen gewend zijn.

Scheppingsverhalen zijn mythen: ze hebben nauwelijks historische waarde, maar geven verklaringen voor eigentijdse situaties. Maar deze verklaringen kunnen er een overtuigende duiding aan geven. De Tutsi in Rwanda vertellen het volgende verhaal: "De mensen leefden boven in de hemel. Ze stonden op vertrouwelijke voet met Imana en genoten van het leven te midden van de planten en dieren die hij geschapen had. Niemand hoefde te werken. Honger, pijn en ziekte waren onbekend. Totdat, op een dag, een vrouw Imana's woede opwekte vanwege een overtreding. Hij besloot haar te straffen door haar kinderen uit de hemel weg te sturen naar de wereld beneden." (Schipper 2011, 26)

Elementen uit deze scheppingsmythe komen ook elders in de wereld voor en zijn ook ons bekend. Vroeger bestond er een paradijs waar mensen alleen maar gelukkig waren: geen honger, geen pijn, geen ziekte. Door een menselijke fout strafte de schepper hen en was het paradijs voorgoed verloren. Het verhaal geeft een beeld van de relatie tussen mens en schepper: de liefde is niet onvoorwaardelijk. Om in het paradijs te mogen leven, mag de mens geen foutje maken. Opvallend detail is dat het de kinderen van de zondares zijn die gestraft worden en niet de vrouw zelf. Het verhaal lijkt een historisch beeld te geven van de oorsprong, maar is een duiding van ons menselijk bestaan, met honger, pijn en ziekte. En – en passant – een verklaring voor het ontstaan van menselijk leed. Over de mededeling dat het een vrouw is die deze ellende over de mensheid heeft afgeroepen, kom ik later te spreken.

Mythen en legenden

Naast mythen kent Afrika veel legendes en volksverhalen. Legendes zijn verhalen met mensen als hoofdpersonen. De gebeurtenissen die worden verteld, zijn bijna altijd van meer recente datum dan die in mythen. Voor de vertellers en de luisteraars hebben legendes een hoog waarheidsgehalte. Ze gaan over oorlogen, overwinningen, helden, prominente leiders. Volksverhalen omvatten menselijke kennis, gewoonten en overtuigingen die in de vorm van avonturen van mensen of dieren zijn overgeleverd vanuit het verleden. Vaak staan (menselijke) levens dilemma's centraal. Van mythes zeggen nu levende mensen dat zij niet te controleren zijn op historische correctheid.

Van de andere kant is er een algehele houding van: mythen zijn heilig en moeten geloofd worden, zij dienen met eerbied en ontzag bejegend te worden. Voor de Ashanti in Ghana is de mythe van de 'Gouden Zetel' heilig: rond 1700 zou de toenmalige Ashanti koning Osei Tutu samen met zijn adviseur de priester Akomfo Anokye tijdens een bijeenkomst van 'chefs' een gouden zetel hebben zien neerdalen uit de hemel. Akomfo Anokye overtuigde de aanwezigen dat in deze zetel de ziel van de natie, het Ashanti volk, aanwezig was. (De Ashanti geloven dat in de privé zetel van een belangrijk persoon diens ziel huist.) Sinds die dag voelen de Ashanti zich één volk, met één centrale leider, de Asantehene (Koning van de Ashanti). Alle aanwezige chiefs betuigden hun onderdanigheid aan hem, en doen dit nog steeds bij hun ambtsaanvaarding. De 'Gouden Zetel' (*sika dua*) bestaat nog steeds in Kumasi en wordt bij belangrijke gebeurtenissen naast de Asantehe aan het volk getoond en wordt met de grootst mogelijke eerbied omgeven. De 'Gouden Zetel' is een symbool van de oorsprong van de natie, en is al eeuwen lang een effectief medium gebleken voor de onderlinge verbondenheid van alle Ashanti, en een zichtbare expressie van de solidariteit van het volk tegen vijandige machten, zoals de Britse koloniale legers, die vier oorlogen nodig hebben gehad voordat zij in staat waren de Ashanti te verslaan en hun woongebied in te lijven.

Een mythe als die van de 'Gouden Zetel' toont aan, dat de Ashanti geworden zijn tot wat zij nu zijn, dankzij de tussenkomst van deze zetel, die een door de 'hemel' gezonden boodschap en opdracht was voor alle aanwezige chiefs. Dezelfde mythe benadrukt ook het bijzondere karakter van het Ashanti volk, zijn eigen identiteit, en het 'bewijs' dat dit volk anders (lees: superieur) is aan andere volkeren in het land.

Dezelfde Afrikaanse mythen, producten van de menselijke geest, bestaan in verschillende varianten. Er zijn verschillende oorzaken voor te vinden. De verhalen zijn eeuwenlang niet opgeschreven geweest, zodat er ruimte was voor wijzigingen. De vertellers van het verhaal waren doorgaans ervaren conferenciers, die hun presentatie wisten aan te passen aan hun gehoor of aan de omstandigheden.

God

Bij veel Afrikaanse volkeren bestaan mythen over de oorsprong van hemel en aarde, van mens en dier en alle dingen. Over de wijze waarop dit gebeurde, bestaat geen eenduidigheid. Er wordt veel gesproken over een schepping door god. Voor Europese begrippen betekent 'scheppen' iets maken uit niets, een eigenschap die alleen aan god wordt toegekend. In veel Afrikaanse mythen komt dit begrip niet voor. Ze veronderstellen dat er al een hemel was (waar de goden woonden) en ver daar beneden uitgestrekte watervlakten en moerassen., voordat god begon aan het 'maken' van het vaste land en van de eerste mensen.

De benaming Schepper-God die in veel literatuur over Afrikaanse traditionele religies wordt gebezigd, mag discutabel genoemd worden. Sommige moderne Afrikaanse theologen, waaronder John Mbiti (1973) houden vol, dat het idee van een 'hoogste God' overal in Afrika voorkomt. Soms lijkt dit godsbeeld vereenzelvigd te worden met de wolken, de regen, de zon of het hemelgewelf.

De Ashanti en andere Akan sprekende volken in Ghana noemen het uitspansel *Nyankopon* ; het is het domein van *Nyame*, die van hieruit het ritme van dag en nacht regelt, verantwoordelijk is voor regen en droogte, en de wisseling van seizoenen. Hij is ook degene die het leven geeft aan het kind voordat het geboren wordt. *Nyame* wordt gezien als de hoogste *bosom* (meervoud *abosom*). Deze *abosom* zijn 'geestelijke wezens' of 'krachten' en bevinden zich in de zee, in rivieren en meren, bomen en wouden, rotsen, kortom in 'dingen' die invloed uitoefenen op de mens. Ieder van hen heeft zijn of haar *bosom*, met een eigen naam en een eigen karakter. Mensen die dicht bij de rivier wonen, zullen tot de *bosom* van de rivier bidden en offers brengen om gespaard te blijven voor het geweld van de overstromende rivier in de regentijd. Ghanezen spreken over 'small gods' naast *Nyame* die de hoogste *bosom* wordt genoemd.

Bij de Fulani, een herdersvolk in de Sahel, wordt als oorsprong van alles een reusachtige melkdruppel genoemd. De Shilluk, koeherders in Zuid Soedan, geloven dat Jwok, de machtigste van de geesten, eerst een koe maakt, die op haar beurt een jongen baart. De Bamana van Mali noemen de oerkracht de wervelwind.

De Yoruba geloven dat er twee pantheons van krachten bestaan die met elkaar strijden om het leiderschap van het heelal. Het ene pantheon bestaat uit *orisa*, krachten die het goede voor hebben met de mensen, het andere bestaat uit *ajogun*, die zich ten doel stellen wanorde en onheil te brengen.

De *orisa* waren de eerste bewoners van de aarde, *aye*. Zij waren door *Oludumare*, de kracht van het uitspansel, naar de aarde gezonden om droge grond te maken uit het moeras, zoals de aarde toen was. De *orisa* die verantwoordelijk was voor de operatie, was *Obatala*. De *orisa* daalden aan een ketting omlaag en landden op een, berg bij een plek die sindsdien Ife heet, en het centrum van de wereld wordt genoemd. Boven op de berg vonden zij palmbomen, waar zij palmwijn van maakten, *Obatala* dronk zoveel wijn, dat hij in slaap viel en niet wakker werd op het moment dat hij droog land had moeten maken. Zijn jongere broer, de *orisa* *Oduduwa* pakte de heilige voorwerpen weg bij zijn broer. Het waren de instrumenten om droog land te maken: een pakket zand afkomstig van het uitspansel, een kip met vijf tenen aan iedere poot en een kameleon. Hij maakte droog land. Door het krabben van de kip verspreidde het droge land zich. De kameleon tenslotte probeerde het zand overal om te voelen of het stevig genoeg was. Toen dat het geval was, kwamen de andere *orisa* van de berg en vestigden zich op het droge land.

Iedere *orisa* kreeg zijn eigen taak en verantwoordelijkheid. *Orisanla* werd verantwoordelijk voor al het geschapene, namens *Oludumare*. De *orisa* *Ifa* werd verantwoordelijk voor divinatie en wijsheid. *Ogun* kreeg de zorg voor de jacht, voor oorlogsvoering en alle heldendaden. *Orisa-oko* kreeg de zorg voor landbouw, terwijl *Sango* verantwoordelijk werd voor het maken van onweer. *Olokun* werd de *orisa* van de oceaan, terwijl *Olisa* de *orisa* werd van de lagune. De *orisa* *Oduduwa*, die het droge land had gemaakt, werd de belangrijkste voorvader van de Yoruba. Alleen zijn nazaten kregen het voorrecht om kronen met kraalversieringen te dragen en de titel van koning (*oba*) te voeren. Alle rivieren en stromen in Yorubaland kregen op deze manier hun eigen *orisa*. Hetzelfde geldt voor alle bergen en heuvels, en ook voor bijzondere

bomen. Toen de *orisa* hun werk hadden gedaan, veranderden zij zichzelf in bergen, heuvels, rivieren en stromen en machtige bomen, die sindsdien hun namen dragen.

De *ajogun* zijn 200 in aantal. Zij zijn de mensen niet welgevallig en willen hen schade berokkenen. De belangrijkste onder hen *iku* (de dood), *arun* (ziekte), *ofo* (verlies), *egba* (lepra), *oran* (grote tegenslag), *epe* (vervloeking), *ewon* (gevangenschap), en *ese* (onheil in algemene zin).

Toen eind negentiende eeuw missionarissen en zendelingen naar de Goudkust (het huidige Ghana) kwamen om mensen te kerstenen, zochten zij naar een manier om christelijke begrippen bekend te maken. Een ervan was het zoeken naar een *bosom* (en vergelijkbare begrippen bij andere volken) die door de plaatselijke bevolking als zeer machtig werd beschouwd. *Nyame*, de kracht die in het uitspansel heerst en al het doen van mensen regelt, werd derhalve gezien als de 'Hoogste God', of als 'Schepper-God'.

Dezelfde Ashanti vroegen zich af, waarom het uitspansel zo ver verwijderd is van de aarde. Immers, volgens een andere mythe, lag het uitspansel vroeger pal boven op de aarde. De mensen konden een stukje uitspansel plukken als ze honger hadden. De mythe suggereert, dat oorspronkelijk god en de mensheid dicht bij elkaar leefden, dat zij elkaar konden aanraken. Op een dag was een vrouw haar maaltijd aan het bereiden. Ze stampte cassave knollen fijn in haar vijzel (zoals tot op de dag van vandaag gebeurt), maar stiet met haar stamper tegen *Nyame*, het uitspansel. Ze vroeg *Nyame*: 'Kun je niet iets omhoog gaan?

Ik heb geen ruimte voor mijn stamper.' Het uitspansel ging wat omhoog, maar de vrouw was niet tevreden. Opnieuw vroeg ze *Nyame* om iets hoger te gaan. Toen ze hem voor de derde keer hetzelfde vroeg, trok het uitspansel zich terug tot ver boven de bomen en de bergen en is nooit meer teruggekeerd naar de aarde.

Deze mythe is door missionarissen en zendelingen gelijk geschakeld met het Bijbelverhaal van de zondeval, die veroorzaakt werd door Eva. Het is de vraag of deze interpretatie de enig juiste is. Wat er gebeurt in deze mythe is dat voor het eerst sinds het ontstaan van de mensen, een vrouw besluit niet langer afhankelijk te willen zijn van het uitspansel dat haar voedsel verschaft, maar zelf haar voedsel te bereiden en zelf de verantwoordelijkheid te nemen voor het welzijn van haar familie. Nog steeds draagt de Afrikaanse vrouw de verantwoordelijkheid voor het voeden van haar familie. Het is een verantwoordelijkheid die zij niet wenst af te staan aan een man. Uit deze tweede interpretatie blijkt, dat voor de hand liggende (westerse) verklaringen voor Afrikaanse verschijnselen niet altijd de juiste zijn.

Het ontstaan van de ziel

Over het ontstaan van de mens bestaan in Afrika veel mythen. In sommige, zoals bij de Ashanti van Ghana, wordt de mens gemaakt uit ijzer vermengd met het sap van een groen blad. De Bamana van Mali geloven dat god de mens maakte uit meeldauw, gemengd met zijn speeksel. In Congo bestaat een mythe die zegt dat de mens gemaakt is van leem dat bedekt werd met huid en voorzien werd van vers bloed. (Schipper 2011, p.73)

Wanneer een volk geen duidelijk beeld heeft van een hoogste god, zeggen de mythen slechts, dat mensen en dieren 'te voorschijn' komen uit een gat in de grond, zoals bij de San van Zuid Afrika, of uit een rietmoeras, zoals bij de Zoeloe, of uit een boom, zoals bij de Herero in Namibië. In de regel zijn mensen die op deze manier zijn ontstaan, ook de eerste voorouders

In veel mythen over het ontstaan van de mens is sprake van een tweeledig proces. Eerst moest het lichaam gemaakt worden, daarna werd de mens tot leven gewekt. Er wordt gesproken over de buitenkant van de mens (zijn lichaam) en de binnenkant (zijn ziel). Wat de ziel is, blijft in veel mythen onduidelijk. Vaak wordt gesproken van de menselijke adem, die door god in de neus geblazen wordt. (Als de mens die adem voor het laatst terugblaast, is hij dood). Andere mythen beschouwen het menselijk bloed als de ziel, als het levensbeginsel. De ziel wordt volgens sommige mythen, zichtbaar in de menselijke schaduw. Op iemands schaduw gaan staan is daarom verboden.

De Ashanti en andere Akan-sprekende volken in Ghana geloven dat ieder mens meerdere zielen of levensbeginselen bezit. Tezamen maken zij de mens. Een van die levensbeginselen is zijn bloed, *mogya*. De mens ontvangt zijn bloed van zijn of haar moeder. Door dit bloed is hij verbonden met alle anderen die hetzelfde bloed hebben. Zij vormen zijn *abusua* of bloedfamilie. Behalve de moeder zelf, zijn dat zijn broers en zussen, zijn moeders moeder en haar broers en zussen. Omdat de vader van een kind ander bloed heeft dan het kind bij zijn geboorte van zijn moeder gekregen heeft, behoort de vader niet tot zijn familie. Iemands bloed bepaalt dus tot welke familie hij of zij behoort. Het betekent, dat de Ashanti een matrilineaire of moederrechtelijke bloedverwantschap hebben. Na het overlijden van het individu wordt het bloed tot *saman* (voorouder).

Ook na de dood blijft het individu lid van moeders familie (*abusua*).

Een ander levensbeginsel is *ntoro*. Dit begrip kan niet worden vertaald, maar verwijst naar de eigenschappen die het kind bij zijn geboorte krijgt van zijn of haar vader: zijn inborst, zijn deugden (en zijn ondeugden), zijn karakter.

Er zijn ook karaktereigenschappen die eigen zijn aan het individu. Zij worden *sunsum* genoemd. Het begrip wordt wel vertaald door temperament en is een van de levensbeginselen. Een belangrijk levensbeginsel is *honhom*, de menselijke adem. Deze is er op het moment van de geboorte en verdwijnt op het moment van overlijden, wanneer de mens zijn laatste adem uitblaast.

Tenslotte is er *okra*, het levensbeginsel dat rechte reeks door de Schepper aan de pasgeborene wordt gegeven, op de dag van de geboorte. Daarom heten alle Ashanti kinderen automatisch naar de dag waarop zij zijn geboren. (Iedere jongen die op (*kesida*) zondag wordt geboren, heet Kwesi, ieder meisje Esi). *Okra* bepaalt het ethisch handelen van ieder individu en waakt over zijn integriteit. Wie handelt volgens zijn *okra*, zal na zijn of haar overlijden de status krijgen van voorouder. Wie ingaat tegen zijn *okra*, geraakt in de criminaliteit. Na zijn overlijden zal hij niet de status

Figuur 1 Koningin-moeder. Ashanti, Ghana.
Foto: Roy Sieber

krijgen van voorouder.

In tegenstelling tot het westerse begrip 'ziel' is het Akan concept van een levensbeginsel niet een statisch gegeven. Voor Afrikaanse begrippen begint het klein en groeit, omdat de levenskracht kan toenemen of verminderen. Pas een oude man of vrouw, die het leven volledig heeft geleefd, kinderen en kleinkinderen heeft, geslaagd is als boer of zakenman, marktvrouw of pottenbakker, wordt een 'volledig' mens beschouwd en als zodanig gerespecteerd.

Gebruikte Literatuur:

- Abimbola, Wande (1994) "Ifa: A West African Cosmological System" In: Th. Blakely, Walter Van Beek, Dennis Thomson (1994) Religion in Africa. James Currey, London
- Douglas, Mary (1976) Reinheid en Gevaar. Uitg. Spectrum. Utrecht
- Mwizenge, Tembo (1997) "Afrikaanse Mythen en Legendes" In de serie: Mythen van de wereld. Uitg. Atrium
- Mbiti, J. (1973) "Concepts of God in Africa", London, S.P.C.K.
- Schoffeleers, M (1972) "Myths and Legends of Creation" In: Vision of Malawi 4, p.13
- Schipper, Mineke (1980) "Het Zwarte Paradijs. Afrikaanse Scheppingsmythen" Uitg. Corrie Zelen, Maasbracht
- Schipper, Mineke (2011) "In het begin was er niemand. Hoe het komt dat er mensen zijn" Uitg. Bert Bakker, Amsterdam
- Sieber, Roy and Roslyn Adele Walker (1987) "African Art in the Cycle of Life" National Museum of African Art. Washington D.C.
- Van Beek, Walter (1994) "The Innocent Sorcerer. Coping with Evil in two African Societies (Kapsiki & Dogon) in: Blakely, van Beek, Thomson (eds.) Religion in Africa. James Currey, London.